

Négy egymáshoz illeszkedő vizsgálatot végeztem el.

A képzelet naiv pszichológiájának vizsgálata szerint 17-18 éves, átlagosnál jobb családi háttérű, motiváltabb gimnáziumi tanuló k.s.-k, mint naiv befogadók körében az ábrándozás, álom, művészet, fikció, illúzió, beleélés, látomás, ötletesség, csoda bizonyultak a képzelet prototipikus jó példáinak; a tőlük élesen elkülönülő, alacsony pontszámú gyenge példák: belátás, magyarázat, sport, hazugság, tanulás, felismerés, tudomány. A leírás, magyarázat, elbeszélés, tanulás, hazugság, ötletesség, felismerés mind a verbalitáshoz, fogalmi gondolkodáshoz kapcsolódó faktorba tartoznak, szemben a látomással, álommal, ábrándozással, illúzióval, amelyek az analóg, vizuális működést képviselő másik faktort alkotnak. A harmadik faktor a rendkívüli, de valóság-alapú teljesítményhez köthető, amilyen a sport és a tudomány, a csoda és a nemfikció kísérletében. A negyedik pedig a mindennapi életbeli tájékozódáshoz kívánatos: előrelátás, belátás, beleélés, nem-művészet.

Ugyanakkor a szembeszökő egyéni különbségek szerint, a válaszadók kb. egyharmada a képzelet erősen prototipikus változóit még prototipikusabbnak, és a nem-prototipikusakat (valamelyest) prototipikusnak tartják. Ők minden faktort nyilvánvalóbban képviselnek, és közülük néhányan ugyanolyan erősek a szóbeli, mint a vizuális, valamint a többi faktorban. Komplexitásuk következtében a fogalmi és képszerűt, logikust és illogikust, mindennapi és rendkívülit, fiktívet és nemfiktívet, művészt és nem-művészt egyaránt (egymást hajlékonyan váltogatva) képesek megragadni a szövegfeldolgozás között különbségeket.

A további három, immár közvetlenül szövegfeldolgozási vizsgálat közös eszköze egy 34 tételes skálakészlet, amely az empátikus (fiktív művekben-helyzetekben), a vizuális és az érzelmek indította képzelet (mindennapi körülmények között) elevenességét vizsgáló három skála adaptációjából, valamint kitöltésük után – és a fikcionalitás adott szintjét képviselő irodalmi szöveg elolvasását követően –, a mindenkori hősökre vonatkoztatásából állt. Azaz a kísérleti személyeknek válaszolniuk kellett arra is, hogy mennyire képzelik bele magukat a hős helyébe, milyen elevenen látják maguk előtt őt különböző helyzetekben, illetve milyen elevenen képzelik el különböző érzelmi állapotokban, mennyire tartják a képzelet szülte-fiktív alaknak, mennyire fontosak a történet alakulásában a hős tulajdonságai, illetve mennyire a körülmények. Továbbá megítélték, hogy mennyire tartják irodalminak, hihetőnek, eredetinek és szórakoztatónak az adott szöveget.

A naiv befogadó munkájának jegyei és a fiktív irodalmi szöveg sajátosságai közötti viszony további megközelítése érdekében a fikcionalitás három eltérő szintjét – egyben a

képzelet kimutatott prototipikus formáit is eltérően – képviselő irodalmi elbeszélő szövegekkel végeztem a vizsgálatokat. A már testi valóságában előzőleg létező hős életeseményeinek pontos bemutatására törekvő szöveg maximálisan törekszik a fikatív elemek kiiktatására, mégha a narráció kényszerűsége és a dokumentáció szükségszerű hiányossága folytán a rekonstrukció nem teljesen mentes az elbeszélő képzeletének működésétől. Nyilvánvalóan, nagyobb az elbeszélő képzeletének tere, amikor ugyanezt a hőst költői szabadsággal élő fikatív, mindazonáltal realista történetbe helyezi. Realista, mert ha nem történt is úgy, ahogy az író kitalálta és ábrázolta, de a természeti és társadalmi élet törvényei szerint megtörténhetett volna.

Két szöveg (egy az ókorban, egy a közelmúltban élt történelmi főhőssel és egy-egy teljesen kitalált hőssel) képviselte. A fikcionalitás másfajta szintjéhez tartoznak azok a narratív szövegek, amelyekben meghatározók a meseszerű csodás fantasztikus elemek, mint az egyik pillanatról a másikra, ember átalakulása állattá és életének folytatása ekként, vagy fordítva. Egy szöveg képviselte egy házaspár két tagjával, a nő hirtelen rókává válik, a férj kitart mellette. A fikcionalitás további szintjét azok a narratív irodalmi szövegek alkotják, amelyek a posztmodern szövegjáték részei. Maga a valóság (megragadása) veszítette érvényét és mentesen bármi kötöttségtől, minden lebegő, bizonytalan, átjárható. Tág tere nyílik a folyamatosan önmaga szerveződésére figyelmeztető, szövegmodell-alapú játékosságnak, a képzelet felcsigázásának, a fikció és a nemfikció, a létező és az elképzelt relativizálásának. Két szöveg képviselte, amelyben az olvasó a képzelt képzeletet képzeli el: ahogyan az író által elképzelt hős maga is további hős(öke)t képzeli el és kelt a narratív szövegben életre. Míg azonban az egyik felfogása jelentős elmemunkát követel, a másik könnyen fogyasztható-kommersz.

A posztmodern szövegek legalább egyik hőseit olvasóik kiugróan inkább fantázia szülte kitalált alaknak tekintették, mint bármelyik realista szöveg hőseit az ő olvasóik, és a posztmodern hősök együttes átlagpontoszáma is magasabb a realistákénál. E tekintetben a legnagyobb különbség a szórakoztató-kommersz és a realista hősök között van. Viszont az ő tulajdonságaik szerepét határozottan fontosabbnak ítélték az események alakulásában viszonyítva a környezetéhez, mint a posztmodern hősökét az ő olvasóik, továbbá a realista hősök érzelmi állapotát nyilvánvalóan elevenebben képzelték el, de egészében vizuális elképzelésük is elevenebb és helyükbe is inkább beleélték magukat. Bár mindkét realista irodalmi narratívum alkotója is fantáziájával jelenítette meg hőseit, személyiségüket, konfliktusaikat, történetüket mégis kiismerhetőbbnek, érzelmileg telített helyzetekben kivált megragadhatóbbnak,

szerepüket meghatározóbbnak látták az események alakulásában, mint a posztmodern szövegekéit. Bár mindkét szöveget számottevően eredetibbnak, mint szórakoztatónak ítélték olvasóik, megfelelően a kommersz szöveg hősei közkeletű sémákra építő ábrázolásának, az ő történetüket szórakoztatóbbnak tartották, személyes tulajdonságaiknak pedig nagyobb fontosságot tulajdonítottak az események alakulásában. Egyébként azonban semmi jele annak, hogy bármi különbség kimutatható lett volna akár eredetiség, akár elhitető erő, akár meglepetést okozó hatás, akár irodalmiság, akár annak felismerése szempontjából, hogy az ilyen szöveg nem a valóság, hanem az irodalom lehetőségeiről szól.

A mesékben gyakori metamorfózison átesett hőst olvasóik olyan nagy mértékben tartják fantázia szülte kitalált alaknak, hogy a fantasztikus szöveg hőseinek együttes képzeleti átlagpontoszáma még a szórakoztató posztmodern szövegeit is felülmúlja. Hiszen a kezdettől mindvégig mesés csodavilág még inkább nélkülözi a kapcsolatot a valósággal, mint a szórakoztató thrillert író hős, aki *valóban* igen elevenen elképzelhet egy életrekelte borzalmas gonosztevőt. A fantasztikus szöveg olvasói egészében jobban bele is élték magukat a hősök helyébe és elevenebben képzeltek el érzelmi állapotukat.

A tapasztalat tanít meg rá, hogy a mindennapi élet ügyes-bajos dolgaiban helyénvaló, ha nem fogadunk el mindent fenntartás nélkül. A tudományos életben pedig alapvető a kételkedés, az állítások és tagadások tesztelése. A fikatív irodalmi narratívum hatása-befogadása viszont megkívánja, hogy az olvasó hitetlenségét szándékosan felfüggeszse. Azaz, ha a szöveg a maga irodalmi eszközeivel a saját világán belül elhitehetővé teszi a fikciót, irreleváns az e világon kívüli valóságvizsgálat, legyen egyébként a fikció mégoly elképesztő. Ám e tétel megfogalmazása maga utal ellentmondásosságára: elképesztő csakis a valósághoz képest lehet bármi. Eredményeink szerint az olvasó világismerete alapján kialakít egy etalont és segítségével önkéntelenül is viszonyít: az elképesztő fikciót a kevésbé elképesztőhöz és mindegyiket a mindennapi valóságban valószínűhez.

Az etalon megbízhatóságát és folyamat erejét mutatja, hogy bár adott csoport csak egy szöveget olvasott – tagjai nem is tudtak arról, hogy a vizsgálatnak más szövegek és más csoportok is részei, az előzőleg számukra ismeretlen szövegről (szerzőjéről, műfaji jellemzőiről, stílusáról, értékéről) pedig semmiféle tájékoztatást nem kaptak –, válaszaik összehasonlítása szerint a leginkább fantázia szülte kitalált alakok sorát együttvéve a mesebeli fantasztikus hősök vezetik, őket a szórakoztató,

majd a komolyan ironikus posztmodern hősök követik, és a sort a realista módon bemutatott hősök zárják. Értelemszerűen az utóbbiakat képzeltek el vizuálisan és érzelmileg egyaránt a legelevenebben, és a markánsan maguk előtt látott, élesen kitagolt alakok szerepét ítélték a legmeghatározóbbnak az események alakulásában. Tőlük a legnagyobb távolságra az intellektuálisan kihívó, a halállal is, önmagával is játszó posztmodern szöveg elképzelése volt. A hozzá képest egyértelműbb és a gyermeki képzeletvilág működéséhez visszanyúló másik két szöveg elképzeléséhez a naiv olvasóknak több fogódzójuk volt. De mindegyik szöveg irodalmiságát – mintha egymással egyeztettek volna – hasonló mértékűnek tartották. A vázolt etalon módjára működő értéketalonnal nem rendelkeznek, ami a képzeleti feldolgozás különbségeinek további nyomatékot ad.

Bármilyen eleven volt is alkalmasint adott szöveg adott hősének elképzelése a másikhöz, illetve a többiekhez képest, a viszonylagosság nyilvánvaló. Az olvasók ugyanis könnyebben képzeltek bele magukat fiktív helyzetekbe (művekbe) általában, mint bármelyik hős helyébe; könnyebben képzeltek el vizuálisan mindennapi helyzeteket, illetve abban magukat, mint bármelyik hőst hasonló feltételek között. A mértékében kisebb szöveghatás egyszersmind nagyobb egyéni eltérésekkel jár együtt, azaz több olyan résztvevő volt, aki számottevően elevenebben, de ugyancsak több, aki viszont figyelmetlensége, vagy/és megértési nehézsége miatt számottevően homályosabban képzelte bele magát a hősök helyébe, illetve képzelte el őket vizuálisan. Bár a hősök érzelmi állapota elképzelésének átlagos mértéke sem volt nagyobb, mint a helyükbe beleélésé, illetve a vizuális elképzelésüké, a szöveghatás ezúttal mégis eléri annak mértékét, ahogy a résztvevők magukat érzelmileg felszólító mindennapi helyzetekben elképzelik. Feltehetően ez utóbbi érzelmileg közvetlenül megterhelő feladat elhárító-érvédő folyamatokat indít be, és így a hozzá képest neutrálisabb fiktív helyzetek (művek), illetve vizuális elképzelés átlagos szintje mögött marad.

Nem meglepő, hogy azok az olvasók, akik a fiktív helyzeteket (műveket) számottevően elevenebben képzeltek el, vagy/és akiknek vizuális vagy/és érzelmi képzelete a legelevenebb volt, a hősöket mindig kiugróan elevenebben képzeltek el és helyükbe elevenebben beleélték magukat, mint azok, akiknek az olvasás előtt mért képzelete a legkevésbé tűnt elevennek. Igen figyelemre méltó viszont, hogy legelevenebb képzeletűek, azaz a jóval átlagszint felettiiek között (bármelyik skála

szerint) sokkal gyakoribbak a nők, a legkevésbé eleven képzeletűek, azaz a jóval átlagszint alattiak között pedig a férfiak.

Ennek megfelelően a nők a hősokeket is elevenebben képzelik el, helyükbe inkább beleélik magukat, mint a férfiak. A jelenség megértésében segítségünkre van egy másik vizsgálatunk. "Az irodalom olvasása során azt érzem, hogy..." kezdetű állítást közel húsz tétel követett és a jelölések gyakorisága szerint a nőket az irodalom jóval inkább érdekli, felélénkíti és sokkal kevésbé unatja, jobban feloldja, felszabadítja és kevésbé fárasztja, inkább lenyűgözi, mint a férfiakat. Egy másik listán végzett jelölés szerint a nők a hagyományos művészi kedvtelésekhez: koncert- színház- múzeumlátogatáshoz, olvasáshoz, műkedveléshez jobban vonzódtak. Általunk készített művészeti CD-n olvasható irodalmi narratívumon, illetve látható festményeken és szobron, de az alkalmasint hozzájuk fűzött értekező szövegen is hosszabban elidőztek, alaposabban megvizsgálták a művek egy-egy részletét, mint a férfiak. Nekik viszont a számítógép-használat jelentett pozitívabb élményt és a rövidebb elidőzés mindenekelőtt a – komputeres játékok által is felerősített – motoros rutin és maszkulin rámenősség velejárója. Jól megfelel a praktikus igényű keresésre ömlesztett információtömegeből, szélvészgyors billentyűnyomkodással-kattintással, az "ez sem az, ez sem az, ez sem az" élmény keretében, de kevésbé illik a mindennapi értelemben nem kifizetődő irodalmi olvasáshoz, illetve multimédia esztétikai befogadásához. Legalábbis ami az e célból befektetett képzeleti tevékenységet illeti, a nők motiváltabbak, hogy ne mondjuk, adakozóbbak. Legyen a befektetés tárgya kiemelkedő értékű avagy éppen nagyon is kommersz mű. Nyitott kérdés, hogy a diákélet védettségét követő nagy életmódváltás után mi marad fenn ebből.

A kutatási eredményeket a publikációs listában szereplő (kizárólag a már megjelent) tanulmányokon kívül egy terjedelmes – értelemszerűen a problémákat tágabb keretben feldolgozó – kb. 27 szerzői ív terjedelmű könyvben is bemutatom. A lektorált kéziratot a Gondolat Kiadó – A MTA támogatásával – 2006-ban megjelenteti. Az empirikus vizsgálatokat összegező angol nyelvű tanulmányt nemrég nyújtottam be egy nemzetközi folyóiratnak, lektorálása folyamatban van.